

The Contribution of Biographical Writing to the Transmission of Cultural and Social Data in Egypt: A Case Study of "Durar al-'Uqūd va Al-Muqaffa al-Kabīr"

Zahra Rouhollahhi Amiri

Associate Professor, Department of History, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.
Z.rooholahiamiri@bou.ac.ir

Abstract

Biographical writing is one of the oldest and, concurrently, most frequent forms of historiography in the Islamic civilization. While initially organized with the aim of recording the biographies of prominent individuals, it possesses a vast capacity within its deeper layers for the transmission of cultural, social, economic, and civilizational data of Islamic societies across various historical periods. However, in the contemporary research on Islamic history, this genre has often been regarded merely as a source of biographical dictionaries (rijāl) or as a supplementary aid for Hadith and jurisdiction studies, with its potential for the reconstruction of social and cultural history receiving less independent and methodological attention. In this regard, the main issue of the present research is to explore this overlooked capacity and examine the contribution of biographical writing toward the transmission of cultural and social data of Egypt, focusing on two important biographical works by the historian Taqi al-Din Ahmad ibn Ali Maqrizi: "Durar al-'Uqūd al-Faridah fī Tarājom al-A'yān al-Mufīda" and "Al-Muqaffa al-Kabīr." The central question of the research is what purpose and method of Maqrizi was to record the biographies of individuals in these two works, and how, with what perspective, he transferred the cultural, social, religious, economic, and scientific data in the form of biographies. Furthermore, this study endeavors to demonstrate how the structural and contextual differences between these two books influence the type of cultural data extractable from them, and what contribution each of these works makes the reconstruction of Egypt's cultural and social history in the medieval Islamic centuries. The primary goal of the article is to explain the position of Maqrizi's biographical writing as a tool for the socio-cultural historiography and to show how, through the biographies of individuals, one can access layers of public life, power relations, economic structures, scientific networks, the status of women, the condition of religious minorities, religious rituals, and the cultural patterns of Mamluk

Cite this article: Rouhollahhi Amiri, Z. (2025). The Contribution of Biographical Writing to the Transmission of Cultural and Social Data in Egypt: A Case Study of "Durar al-'Uqūd va Al-Muqaffa al-Kabīr". *History of Islam*, 26(4), p. 147-170. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.63673.2251>

Received: 2025/08/01

Received in revised form: 2025/10/21

Accepted: 2025/11/12

Available online: 2025/12/23

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

society. Among the secondary objectives of the research are comparing the cultural approach of "Durar al-Uqūd" and "Al-Muqaffa al-Kabīr," explaining Maqrizi's method in selecting and elaborating data, and evaluating the effectiveness of these works for the social history studies. The necessity of this research stems from the fact that the classical political historiography, which focuses on events, states, and wars, has often been unable to represent the daily lives of people, cultural developments, and social relations. In contrast, biographical writing, by focusing on the "historical individual," provides an opportunity to ask questions that have had less room for expression in official chronicles; questions about the geographical origins of scholars, the routes of knowledge transmission, prevalent professions and trades, the economic status of different classes, the social role of women, religious rituals, and even popular beliefs. The present research indicates that Maqrizi's works, especially when compared to many of his contemporary biographers, possess a higher capacity to answer these questions. The research methodology is descriptive-analytical with a comparative approach. This means that first, the structure, purpose, and method of each of Maqrizi's two works are examined independently, and then the cultural and social data extracted from them are analyzed and compared across categories such as religious, economic, political, scientific, anthropological, and gendered data. In this process, in addition to relying on al-Maqrizi's original texts, sources from his own era or close to it, such as the works of al-Sakhawī, Ibn Taghribirdi, Ibn Hajar al-'Asqalani, al-Safadi, and Ibn 'Adim, as well as contemporary research on al-Maqrizi and Islamic historiography, have been utilized. The research findings show that "Durar al-Uqūd al-Farīdah" is more than just a biographical dictionary; it is a mirror of the social and cultural life of Egypt in the 9th century A.H (15th century CE). Its focus on Maqrizi's contemporaries and the recording of lived experiences has led to the transmission of valuable data about poverty and wealth, prices, occupations, pilgrimage rituals, the role of Sufis, public morality, and even livelihood crises. In contrast, "Al-Muqaffa al-Kabīr," with its broader historical and geographical scope and focus on emirs, officials, and state figures, offers rich data on the structure of power, religious policy, foreign relations, courtly customs, and official religious discourse. Thus, these two works are not rivals but complements to each other in reconstructing Egypt's cultural and social history. In conclusion, Maqrizi's role in Islamic historiography extends beyond that of an annalist or a biographer of individuals. By linking personal biographies to social, political, and cultural contexts, he presents a model of "civilizational biography" in which humans, institutions, and culture are represented in an interconnected network. His works, especially "Durar al-Uqūd" and "Al-Muqaffa al-Kabīr," demonstrate how biographical accounts can be used to reconstruct a dynamic image of the Islamic world, trans-regional connections, Islamic cosmopolitanism, and the cultural-social transformations of a land. This role places Maqrizi among the most prominent cultural and social historians of Islamic civilization.

Keywords: Biographical writing, al-Maqrizi, Egypt, "Durar al-Uqūd al-Farīdah", "Al-Muqaffā al-Kabīr", Biography.

إسهام التراجم في نقل المعطيات الثقافية والاجتماعية في مصر: دراسة تطبيقية على كتابي «درر العقود الفريدة» و«المقفى الكبير»

زهرا روح الله أميري¹

أستاذة مشاركة، قسم التاريخ، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران. Z.rooholahiamiri@bou.ac.ir

الملخص

تعدُّ التراجمُ أحدَ أقدم الأشكال وأكثرها شيوعاً في الكتابة التاريخية في الحضارة الإسلامية؛ إذ تُظمت في ظاهرها بهدف تدوين السير الذاتية للأعلام، غير أنها في مستوياتها الأعمق تمتلك قدرةً واسعةً على نقل المعطيات الثقافية والاجتماعية والاقتصادية والحضارية للمجتمعات الإسلامية في مختلف العصور التاريخية. ومع ذلك، فقد عومل هذا النمط في الدراسات المعاصرة لتاريخ الإسلام غالباً بوصفه مصدرًا رجاليًا محضًا أو أداةً مساعدةً للدراسات الحديثة والفقهية، ولم تحظْ إمكاناته في إعادة بناء التاريخ الاجتماعي والثقافي باهتمامٍ مستقلٍّ ومنهجيٍّ كافٍ. وفي هذا السياق، تتمثل الإشكالية الرئيسية للبحث الحاضر في استكشاف هذه القدرة المهمة ودراسة إسهام التراجم في نقل المعطيات الثقافية والاجتماعية لمصر، مع التركيز على عمليتين مهمتين من أعمال التراجم لتقّي الدين أحمد بن علي المقرئ، وهما «درر العقود الفريدة في تراجم الأعيان المفيدة» و«المقفى الكبير». وينطلق البحث من السؤال المحوري الآتي: بأيّ هدفٍ ومنهجٍ قام المقرئ في هذين العملين بتدوين تراجم الأفراد، وكيف نقل المعطيات الثقافية والاجتماعية والدينية والاقتصادية والعلمية ضمن إطار التراجم وبأيّ رؤيةٍ فكريةٍ؟ كما يسعى هذا البحث إلى بيان أثر الاختلاف البنوي والمضموني بين هذين الكتابين في طبيعة المعطيات الثقافية القابلة للاستخراج منهما، وتحديد إسهام كلٍّ منهما في إعادة بناء التاريخ الثقافي والاجتماعي لمصر في القرون الوسطى الإسلامية. ويتمثل الهدف الرئيس للمقالة في تبين مكانة التراجم عند المقرئ بوصفها أداةً للكتابة التاريخية الاجتماعية-الثقافية، وبيان كيف يمكن من خلال تراجم الأفراد الوصول إلى طبقاتٍ متعددة من الحياة العامة، وعلاقات السلطة، والبنى الاقتصادية، والشبكات العلمية، ومكانة النساء، ووضع الأقليات الدينية، والممارسات الدينية، والأنماط الثقافية في المجتمع المملوكي. أما الأهداف الفرعية فتشمل مقارنة المقاربة الثقافية في كتابي «درر العقود» و«المقفى الكبير»، وتوضيح منهج المقرئ في اختيار المعطيات التاريخية وبسطها أو اختصارها، وتقييم مدى فاعلية هذين العملين في دراسات التاريخ الاجتماعي. وتنبع أهمية هذا البحث من أنّ الكتابة التاريخية السياسية الكلاسيكية، التي تتركز على الوقائع والدول والحروب، كثيراً ما تعجز عن تمثيل الحياة اليومية للناس والتحوّلات الثقافية والعلاقات الاجتماعية. وعلى العكس من ذلك، فإنّ التراجم، بتركيزها على «الإنسان التاريخي»، تتيح طرح أسئلةٍ قلماً وجدت مجالاً للظهور في الحواريات الرسمية؛ مثل الأسئلة المتعلقة بالأصول الجغرافية للعلماء، ومسارات انتقال المعرفة، والمهن الشائعة، والأوضاع الاقتصادية لمختلف الطبقات، والدور الاجتماعي للنساء.

استناداً إلى هذه المقالة: روح الله أميري، زهرا (٢٠٢٥). إسهام التراجم في نقل المعطيات الثقافية والاجتماعية في مصر: دراسة تطبيقية على كتابي «درر

العقود الفريدة» و«المقفى الكبير». تاريخ الإسلام، ١٣٧٦-١٣٧٧، ص ١٧٠-١٧٧. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.63673.2251>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

والممارسات الدينية، بل وحتى المعتقدات الشعبية. ويظهر هذا البحث أنّ مؤلّفات المقرئزي، ولا سيّما بالمقارنة مع كثير من معاصريه من كتاب التراجم، تمتلك قدرة أكبر على الإجابة عن هذه الأسئلة. أما منهج البحث في هذه المقالة فهو منهجٌ وصفيّ تحليلي ذو مقارنةٍ مقارنة؛ إذ جرى في البداية تحليل بنية كلٍّ من مؤلّفَي المقرئزي وهدفه ومنهجه بصورةٍ مستقلة، ثم جرى استخراج المعطيات الثقافية والاجتماعية الواردة فيهما وتحليلها ضمن محاور تشمل المعطيات الدينية والاقتصادية والسياسية والعلمية والأنثروبولوجية والجنديرية، ثم مقارنتها بعضها ببعض. وفي هذا المسار، إضافةً إلى الاعتماد على نصوص المقرئزي الأصلية، جرى الإفادة من مصادر كلاسيكية معاصرة له أو قريبة من عصره، مثل مؤلّفات السخاوي وابن تفرج بردي وابن حجر العسقلاني والصفدي وابن العديم، فضلاً عن الدراسات المعاصرة حول المقرئزي والكتابة التاريخية الإسلامية. وتُظهر نتائج البحث أنّ كتاب «درر العقود الفريدة» ليس مجرد مصنّفٍ رجالي، بل يمثّل مرآةً للحياة الاجتماعية والثقافية في مصر في القرن التاسع الهجري. فقد أدى تركيزه على معاصري المقرئزي وتسجيل التجارب المعيشة إلى نقل معطياتٍ قيمة عن الفقر والغنى والأسعار والمهن ومناسك الزبارة ودور المتصوّفة والأخلاق العامة وحتى الأزمات المعيشية. أما كتاب «المقفى الكبير»، فبفضل نطاقه التاريخي والجغرافي الأوسع وتركيزه على الأمراء وأصحاب المناصب ورجال الدولة، يقدّم معطياتٍ غنيّة حول بنية السلطة والسياسة الدينية والعلاقات الخارجية والطفوس البلاطية والخطاب الديني الرسمي. وبذلك فإنّ هذين العملين لا يمثّلان مصدرين متنافسين، بل متكاملين في إعادة بناء التاريخ الثقافي والاجتماعي لمصر. وفي الخلاصة، يمكن القول إنّ دور المقرئزي في الكتابة التاريخية الإسلامية يتجاوز كونه مؤرّحاً للأحداث أو كاتب تراجم بالمعنى التقليدي؛ إذ إنّهُ من خلال ربطه تراجم الأفراد بسياقاتها الاجتماعية والسياسية والثقافية قدّم نموذجاً لما يمكن تسميته «التراجم الحضارية»، حيث يمثّل الإنسان والمؤسسة والثقافة ضمن شبكة مترابطة. وتبيّن مؤلّفاته، ولا سيّما «درر العقود» و«المقفى الكبير»، كيف يمكن استنباط صورة ديناميكية عن العالم الإسلامي، وعن الاتصالات العابرة للأقاليم، وعن النزعة الكوسموبوليتية الإسلامية، وعن التحوّلات الثقافية والاجتماعية في بلدٍ ما من خلال دراسة التراجم؛ وهو ما يضع المقرئزي في مصافّ أبرز المؤرّخين الثقافيين والاجتماعيين في الحضارة الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: التراجم، المقرئزي، مصر، «درر العقود الفريدة»، «المقفى الكبير»، السيرة.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سهم تراجم‌نگاری در انتقال داده‌های فرهنگی و اجتماعی مصر؛ بررسی موردی «درر العقود» و «المقفی الکبیر»

زهرا روح‌اللهی امیری

دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. Z.roholahiamiri@bou.ac.ir

چکیده

تراجم‌نگاری‌ها علاوه بر ثبت زندگی‌نامه افراد، ظرفیت بالایی در انتقال داده‌های فرهنگی و اجتماعی و تمدنی جوامع اسلامی دارند. با وجود این، در پژوهش‌های معاصر، این منابع غالباً به مثابه منبعی رجالی یا کمکی برای مطالعات حدیثی تلقی شده و کارکرد آن در بازسازی تاریخ اجتماعی کمتر به صورت مستقل بررسی شده است. پژوهش حاضر مبتنی بر روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی با تمرکز بر دو اثر برجسته تقی‌الدین احمد بن علی مقریزی (م ۸۴۵ ق)، یعنی «درر العقود الفریده فی تراجم الأعیان المفیده» و «المقفی الکبیر»، می‌کوشد سهم تراجم‌نگاری را در انتقال داده‌های فرهنگی و اجتماعی مصر در سده‌های میانه اسلامی تحلیل و مقایسه کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که «درر العقود» با تمرکز بر معاصران مقریزی، بیش از آنکه اثری صرفاً رجالی باشد، منبعی غنی برای شناخت زندگی روزمره، مناسبات اجتماعی، وضعیت اقتصادی، نقش صوفیه و جایگاه زنان در مصر مملوکی است. در مقابل، «المقفی الکبیر» با دامنه تاریخی و جغرافیایی گسترده‌تر، داده‌های مهمی درباره ساختار قدرت، سیاست مذهبی، شبکه‌های علمی و روابط تمدنی مصر ارائه می‌دهد. برآیند این بررسی نشان می‌دهد که مقریزی با پیوند دادن شرح‌حال افراد به بسترهای اجتماعی و فرهنگی، الگویی از تراجم‌نگاری با کارکرد تاریخ‌نگاری اجتماعی و فرهنگی عرضه کرده است.

کلیدواژه‌ها: تراجم‌نگاری، مقریزی، مصر، «دررالعقود الفریده»، «المقفی الکبیر»، شرح حال.

استاد به این مقاله: روح‌اللهی امیری، زهرا (۱۴۰۴). سهم تراجم‌نگاری در انتقال داده‌های فرهنگی و اجتماعی مصر؛ بررسی موردی «درر العقود» و «المقفی

الکبیر». تاریخ اسلام، ۲۶(۴)، ص ۱۴۷-۱۷۰. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.63673.2251>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

تراجم‌نگاری، داده‌های مرتبط با زندگینامه افرادی است که در یک گروه اجتماعی مشخص قرار دارند و با عنوان‌هایی چون تذکره، ترجمه احوال و سرگذشت‌نامه، شرح حال، بیوگرافی، یادنامه و غیره خوانده می‌شود. تعریف دقیق تراجم به علت تنوع شکلی و محتوایی این قالب، چندان آسان نیست؛ اما مسلم است که تراجم‌ها می‌کوشند جنبه‌هایی از زندگی یک شخصیت را به تصویر بکشند؛ چون پردازش همه ابعاد زندگی یک انسان نه ممکن است و نه مطلوب. معمولاً در تراجم‌نگاری فرازهای مهم حیات یک شخصیت مطالعه می‌شود؛ در نتیجه ابعاد زندگی شخصیت‌های علمی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و فکری با یکدیگر متفاوت خواهد شد.^۱ معمولاً نام کسانی که در ترجمه‌ها کنار هم چیده می‌شوند، یا به جهت علمی یا فقهی و یا سیاسی از سایر افراد متمایز می‌شوند؛ البته تنها معیار این تمایز، شهرت آنهاست. برخی از ترجمه‌نگاری‌ها براساس زمان نوشته می‌شوند؛ یعنی مؤلف براساس زمان تولد و یا زمان وفات، شرح افراد را کنار هم قرار می‌داد. توجه به شرح حال افراد با گونه طبقات‌نگاری از قرون سوم و چهارم شروع شد و باید کتاب‌هایی چون «طبقات» مسلم بن حجاج و «طبقات الشافعیه» ابن قاضی شعبه را در این گونه‌ها قرار داد.^۲ فرهنگ‌نامه و معجم‌نگاری‌ها که از قرن چهارم شاهد پیدایش آنها هستیم و بر نظم الفبایی تنظیم می‌شدند، شیوه‌های دیگری از این نوع اطلاعات را در اختیار خواننده قرار می‌دهند. به نظر می‌رسد حجم تراجم‌نگاری‌ها بسته به هدف و وسعت کار مورخ، قبض و بسط می‌یافت. مطالب ارائه شده در این نوع تاریخ‌نگاری‌ها معمولاً مطالب گزینش شده مربوط به زندگی‌نامه‌ها را ارائه می‌دهد و آنچه از داده‌های در دسترس مربوط به زندگی‌نامه گزینش می‌شود، سازگار با طرح مورد نظر مؤلف است. به عنوان مثال، فرهنگ‌نامه‌ها و تراجمی که با هدف معرفی راویان حدیث تنظیم شده، باید اطلاعات دقیقی از تولد و زندگی شخصی افراد را ارائه دهد؛ چون هویت دقیق راوی و جایگاه او در نقل حدیث و روایت براساس زمان و مکان زندگی اهمیت فراوان می‌یابد. پدید آمدن آثار پرحجم و وسیع مانند «تاریخ دمشق» ابن عساکر (م ۵۷۱ ق) با بیش از ۷۰ مجلد و «تاریخ بغداد» خطیب بغدادی (۴۶۳ ق) با ۴۰ مجلد، توجه ویژه مورخان را به ثبت دقیق چهره‌های سرشناس این مناطق می‌رساند. علاوه بر اینکه برخی مورخان مانند ابن حجر (۸۵۲ ق) نخستین فرهنگ‌نامه‌های شخصیت‌های متوفی در یک قرن را با عنوان «الدرر الکامنه فی اعیان المنه الثامنه» نوشتند که بعدها از این روش تبعیت شد و کتاب «الضوء الامع لاهل القرن التاسع» سخاوی (۹۰۲ ق) با همین رویکرد به نگارش درآمد. چنین رویکردی رشد و بالندگی تاریخ‌نگاری قرن نهم در مصر همراه با رشد قابل توجه در عرصه تراجم‌نگاری،

۱. ملایی توانی، اصول و مبانی سرگذشت‌نگاری، ۱۳۸۸، ص ۱۴۳.

۲. رابینسون، تاریخ‌نگاری اسلامی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۵.

فرهنگ‌نامه‌نویسی و معجم‌نگاری را ایجاد نمود. همچنین معجم‌های وسیع و پرحجمی در موضوعات مختلف نوشته شد.^۱ آنچه مهم است، گزینش شرح‌حال‌ها در این فرهنگ‌نامه‌ها بسته به هدف مولف طراحی شده است. لذا، فرهنگ‌نامه‌هایی با هدف ثبت افراد مورد اعتماد و یا ضعیف در روایات و احادیث نوشته شد.^۲ علاوه بر این، یکی از مهم‌ترین ثمره‌های این قالب، «بازخوانی و بازآفرینی میراث معنوی هویت تاریخی و شجره‌نامه‌های خانوادگی است و به همین دلیل در پرتو تراجم‌نگاری می‌توان دیدگاهی درونی درباره فرهنگ، محیط و فضای پرورش شخصیت‌ها و تاریخچه رشد فرد در متن فرهنگ‌ها را فهمید. همچنین مبنایی برای آشنایی با تحول فرهنگ‌ها، تغییرهای فرهنگی و انحراف‌های فرهنگی و نیز آگاهی از مسیر تکامل الگوهای فرهنگی و شیوه‌های برقراری ارتباط این الگوها با افراد است».^۳

۲. انواع ترجمه‌نگاری‌ها

کتاب‌هایی که به شرح حال افراد در یک سرزمین خاص اشاره دارند، اختلاطی از افراد مختلف از دانشمندان، فقها، سیاستمداران، زنان و مردان و قاضی و شاعر و حافظ را دربردارند. «تاریخ بغداد» از خطیب بغدادی و «بغیة الطلب فی تاریخ حلب» از ابن عدیم و «تاریخ الرقة و من نزلها من أصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم و التابعین و الفقهاء و المحدثین» از ابوعلی قشیری و «تاریخ مدینه دمشق» از ابن عساکر از این گروه منابع هستند. در این کتاب‌ها مورخ بدون توجه به حوادث سرزمین‌ها، اهتمام خود را به سرگذشت افرادی قرار داده که در آن سرزمین متولد شده‌اند، یا به آن مسافرت نموده، یا از آن عبور کرده و یا در آنجا شناخته شده‌تر هستند. مولفین این نوع کتاب‌ها به جهت اهمیتی که برای سرزمین خود فرض می‌کردند، به این روش اقدام می‌نمودند، تا بدین وسیله به مخاطب خود جایگاه ویژه سرزمین مألوف خود را بشناسانند. نوع دیگر از کتب رجالی و تراجم، کتاب‌هایی هستند که مولف، شرح حال‌ها را به افرادی اختصاص داده که دارای وحدت زمانی می‌باشند به عبارت دیگر، در یک دوره زمانی مشخص زندگی کرده‌اند. مثلاً ۱۰۰ سال از زمان را انتخاب و همه افرادی که در این محدوده زندگی کرده‌اند را در کتاب آورده است. به طور معمول مولف به تاریخ وفات افراد در این محدوده زمانی توجه نموده، بدون توجه به اینکه در چه حوزه‌ای فعالیت داشته و دارای چه فنی بوده است. کتاب‌هایی مانند «الدرر الکامنه فی اعیان المئه الثامنة» اثر ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ ق)، «الکواکب السائره فی اعیان المئه العاشره» از

۱. نمونه‌های پر حجمی چون الدرر الکامنه، الکواکب السائره، اعیان العصر و بسیاری دیگر از کتب از قرن ۸ تا ۱۰ نوشته شده است.

۲. کتاب‌هایی چون «تهذیب التهذیب» ابن حجر و یا «تهذیب الکمال فی اسماء الرجال» مزی و یا «الثقات» ابن حبان نمونه‌ای از این گروه فرهنگ‌نامه‌ها هستند.

۳. ملایی توانی، اصول و مبانی سرگذشت‌نگاری، ۱۳۸۸، ص ۱۴۶.

نجم‌الدین محمد بن محمد بن محمدبن الغزی (م ۱۰۶۱ ق)، «یتیمه الدهر فی محاسن العصر» اثر ثعالبی و یا کتاب «اعیان العصر و اعوان النصر» از خلیل بن ایک صفدی (م ۷۶۴ ق) نزدیک به چنین روشی قرار دارند. اگر توجه به شرح حال افراد در قالب‌هایی چون طبقات در میان مورخان امری شناخته شده برای شناخت محدثان و راویان و صحابه مورد توجه واقع شد، تا ثمره آن به سایر علوم در شناخت سره از ناسره و واقعی از غیر واقعی کمک نماید، این شکل از معلومات از قرون میانه به بعد کارکرد جدیدی هم یافت که به نظر می‌رسد سمت و سوی مورخان را به سمت ثبت یک نوع تاریخ‌نگاری اجتماعی به شکل شرح انسانی آن سوق داد. لذا، حجم وسیعی از اطلاعات و داده‌های اجتماعی به مدد این نوع تاریخ‌نگاری‌ها منتقل شد. مورخان در قالب فرهنگ‌نامه‌ها، فرصت مطرح نمودن پرسش‌هایی خارج از اصول و قواعد پذیرفته شده در گاه‌نگاری‌ها را فراهم آوردند؛ سوالاتی که می‌توانست پاسخ‌هایی سنجش‌پذیر و مقایسه‌شونده در درون خود داشته باشد. ما برای رسیدن به جهان روزگار مردمانی که در گذشته زیست نموده‌اند و آگاهی از آنچه امروز بدان خو گرفته‌ایم، نیازمند شناخت درست فرهنگ و مسائل اجتماعی گذشته که سوگمندان در تاریخ سیاسی مغفول مانده، هستیم. از میان همه تراجم‌نگاری‌های موجود، انتخاب «الدرر العقود» و «المقفی الکبیر» در مقایسه با ابن خلکان، صفدی، سخاوی و ابن حجر در مقامی برجسته‌تر قرار دارد، به ویژه اینکه مقریزی به دلیل جایگاه سیاسی و اجتماعی اش صاحب آثاری با نگاه اجتماعی و فرهنگی و تمدنی بوده و برخلاف دیگر آثار که رنگ و بوی شرح حال فردی دارند، می‌تواند منبع مناسبی برای پژوهش در حوزه فرهنگ باشند. اهمیت کتاب «المقفی» به خاطر شرح حال‌های مفصلی است که در کتاب‌های دیگر مانند «الکامل» ابن اثیر و «وفیات الاعیان» ابن خلکان و حتی نسبت به تاریخ ابن عساکر کمتر می‌توان سراغ داشت. این بدان جهت است که مقریزی منابعی در اختیار داشته که در اختیار دیگران نبوده است، مانند کتاب «الجمع و البیان فی اخبار قیروان» از ابن شداد امیر صنهاجی (درگذشته بعد از ۵۸۲) که در بسیاری از موارد مانند اخبار عبیدالله به آن ارجاع داده است.^۱ یا کتاب «خطط مصر» و «تواریخ الخلفاء و دقائق الخبر» و «حدائق الاعتبار» اثر محمد بن سلامه قضاعی (م ۴۵۴) و «فضائل مصر و اخبارها و خواصها» از ابن زولاق (۳۸۷ ق) و... که مقریزی مطالب فراوانی از آنها نقل کرده است.^۲ «تاریخ الکبیر» مسیحی (ت ۴۲۰ ق)^۳ یا «تاریخ مصر» یا «تاریخ المغاربه مصر» هم نمونه‌های دیگری می‌باشند.^۴ لازم به ذکر است که اخبار حکومت فاطمیان و اعتقادات آنها در باب امامت، تنها با

۱. مقریزی، المقفی الکبیر، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۸۲.

۲. مقریزی در شرح عبیدالله مهدی و در بررسی انتساب فاطمیان به امام صادق (ع) اقوال فراوانی از این نویسندگان آورده است (مقریزی، المقفی الکبیر، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۵۶-۸۰).

۳. همان، ج ۱، پاورقی ص ۸۲.

۴. همان، ج ۱، ص ۸۲.

یک واسطه، توسط مسیحی به مقریزی رسیده است. مسیحی از روایات ابوعلی، داعی مهدی استفاده نمود و روایات او به طور مستقیم در کتاب «المقفی» آمده است.^۱

۳. زندگی و زمانه مقریزی

تقی‌الدین احمد بن علی مقریزی (م ۸۴۵ ق) از مورخان و تراجم‌نگاران برجسته مصر در دوره ممالیک است که در بروجوان مصر زاده شد و از کودکی تحت تربیت خانوادگی به تحصیل علوم دینی و نقلی پرداخت. گزارش سخاوی نشان می‌دهد که شمار استادانی که مقریزی از آنان حدیث شنیده، از ششصد تن فراتر می‌رود.^۲ ابن تغری بردی نیز با ذکر نام شماری از مشایخ او، به گستردگی اجازه‌های حدیثی و جایگاه علمی وی اشاره کرده است.^۳ منابع هم‌عصر، افزون بر تبخّر حدیثی، از فقاقت و نقش آموزشی مقریزی یاد کرده‌اند. آثار مقریزی که حاصل سال‌ها فعالیت در مناصب دینی و اداری دولت ممالیک است، سهمی مهم در انتقال داده‌های فرهنگی و تمدنی عصر او دارد. نوشته‌های وی گونه‌های متنوعی از تراجم‌نگاری، فرهنگ‌نامه‌نویسی و معجم‌نگاری را در بر می‌گیرد. تصدی منصب حساس محتسب، امکان دسترسی مستقیم به اطلاعات مربوط به ساختار اداری، امرا، کارگزاران و تحولات سیاسی و اقتصادی را برای او فراهم ساخت. افزون بر این، تدریس در مدرسه مؤیدیه و ارتباط مستمر با علما و دانشورانی که از مناطق مختلف جهان اسلام به مصر سفر می‌کردند، شبکه‌ای گسترده از مناسبات علمی را در اختیار وی نهاد. مقریزی دو اثر مهم خود در حوزه شرح حال‌نگاری را با اهدافی متفاوت تألیف کرد. «درالعقود الفریده» که در سال‌های پس از پنجاه‌سالگی او نوشته شد، بازتاب دغدغه زوال خاطره‌ها و فراموشی چهره‌های معاصر است و جامعه هدف آن عمدتاً آشنایان و هم‌نسلان نویسنده را شامل می‌شود.^۴ در مقابل، «المقفی الکبیر» اثری گسترده با رویکردی جغرافیایی - تمدنی است که با وجود فقدان مقدمه، دامنه اشخاص معرفی شده در آن از هدف آگاهانه مؤلف برای برجسته‌سازی وسعت و اهمیت مصر حکایت دارد.^۵ این آثار در مجموع نقشی اساسی در شناخت شبکه‌های انسانی و انتقال میراث فرهنگی تاریخ اسلام ایفا کرده‌اند.

۴. پیشینه‌شناسی

در مورد آثار تراجم‌نگارانه مقریزی، اگرچه کتاب‌ها و مقالات عمومی متعددی در معرفی آثار و جایگاه تاریخی او نگاشته شده، اما پژوهش‌هایی که به‌طور اختصاصی به مسئله مورد نظر این مقاله، یعنی تحلیل

۱. همان.

۲. سخاوی، الضوء اللامع، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۵-۲۷.

۳. ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة، بی‌تا، ج ۱۴، ص ۱۱۲.

۴. مقریزی، درالعقود الفریده، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۳-۵.

۵. مقریزی، المقفی الکبیر، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۷-۱۰.

داده‌های فرهنگی و انسانی در آثار وی، پرداخته باشند، بسیار محدودند. از جمله آثار موجود، «درر العقود الفریدة فی تراجم الأعیان المفیده للمقریزی مصدر من مصادر تاریخ مکه فی النصف الثانی من القرن الثامن، و النصف الأول من القرن التاسع الهجرین/۱۴-۱۵ م» مقاله‌ای از متعب حسین القشامی (۱۴۳۶ق) است که رویکرد آن صرفاً معرفی کلی کتاب و ساختار آن بوده و وارد تحلیل محتوایی داده‌ها نمی‌شود. مقاله «ملاحظات حول تراجم الأندلسیین فی کتاب المقفی الکبیر للمقریزی» اثر الیعللوی (۱۴۱۲ق) نیز تنها به استخراج و بررسی شرح حال اندلسیان در «المقفی الکبیر» پرداخته و این گروه را از سایر تراجم تفکیک کرده است. الجلیلی (۱۳۸۵ق) در مقاله «درر العقود الفریدة فی تراجم الأعیان المفیده للمقریزی» به معرفی اجمالی این اثر بسنده کرده و اسامی عواد الدوری در مقاله «منهج و موارد تراجم أعیان المقریزی فی کتابه درر العقود الفریدة» بیشتر به روش کار، منابع و ویژگی‌های داده‌های مقریزی توجه داشته است. محمد قزوینی نظم‌آبادی (۱۳۹۶) در اثری با عنوان «پژوهشی در فرهنگ‌نامه‌های تاریخی عصر ممالیک» با رویکردی کلان، فهرستی از فرهنگ‌نامه‌های این دوره از جمله «المقفی الکبیر» ارائه کرده و به معرفی کوتاه آن‌ها بسنده نموده است. مقاله «روش‌شناسی مقریزی در سنجش و گزینش داده‌های تاریخی» از روح‌الهی امیری و همکاران (۱۳۹۶)، و کتاب «بینش و روش در تاریخ‌نگاری مقریزی» اثر حاتمی (۱۳۹۱)، و «اقتصاد و جامعه و مدیریت در آثار مقریزی» اثر غلامی دهقی (۱۳۹۱)، عمدتاً بر روش‌شناسی، بینش تاریخی یا تحلیل‌های اقتصادی-اجتماعی تمرکز دارند. بدین ترتیب، با وجود این پیشینه، بررسی نظام‌مند داده‌های فرهنگی و انسانی در آثار مقریزی که هدف اصلی پژوهش حاضر بوده، همچنان مغفول مانده است.

۴-۱. درر العقود الفریدة

«درر العقود الفریدة» کتابی از نوع معجم‌نگاری است که مقریزی اخبار مربوط به زندگی افراد و شرح حال آن را براساس نظم الفبایی کنار هم قرار داده است. هدف او طبق آنچه که خود در مقدمه کتاب ذکر نموده، بزرگداشت نام هم‌عصران بوده است. درگذشت دوستان و آشنایان، مولف را محزون و به آن واداشته که به اخبار و خاطراتشان مشغول و آرزو نمود تا همه این اخبار را در کتابی جمع کند.^۱ مقریزی با ثبت اقدامات و شرح کارهایشان می‌خواست سهمی در ماندگار نمودن یاد و اثر این بزرگان داشته باشد. وی برای این منظور جامعه هدف خود را هم مشخص نمود. ثبت نام بزرگان و علما و صاحبان فکر و فقها، راویان حدیث و صاحبان علم و شعراء، اخبار ملوک و امرا و وزرا و تجار، و همه صاحبان شهرت چه کسانی که طالب دنیا بودند، چه آنان که آخرت برگزیدند.^۲ این کتاب مشتمل بر شرح زندگی ۳۸۰ تن از معاصرین و

۱. مقریزی، درر العقود الفریدة فی تراجم الاعیان المفیده، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۵۰.

۲. همان، ص ۵۰-۵۱.

غیر ایشان است. مصححان کتاب عدنان درویش و محمد مصری احتمال داده‌اند که این افراد ممکن است از کتاب دیگر مقریزی که محتملاً کتاب «المقفی» باشد، وارد کتاب «درر العقود» شده باشند.^۱ او در مقدمه کتابش تاکید داشته که به شرح حال افرادی از سال ۷۶۰ق به بعد خواهد پرداخت؛ اما در اثنای تألیف از این قید خود عدول نمود و به شروع قبل از این تاریخ نیز پرداخت.^۲ اهمیت این اثر تا بدان جا است که مورخین در اعصار مختلف از این کتاب بهره برده‌اند. سخاوی مورخ مطرح قرن ۸ و ۹ق، اقتباس‌های فراوانی از این کتاب داشته و از آن مطالب در کتاب «الضوء الامع» استفاده نموده است. مقریزی خود موفق به نظم و ترتیب کاملی از این کتاب نشد. بعد از او نجم‌الدین عمر بن فهد مکی (م ۸۸۵ق) کار ترتیب آن را به انجام رسانید.^۳

۴-۱-۱. روش مقریزی در الدرر العقود

۴-۱-۲. مؤلفه‌های ترجمه‌نگاری در الدرر العقود

مقریزی در الدرر العقود در تنظیم شرح حال افراد، مجموعه‌ای متنوع از داده‌های زندگی‌نامه‌ای را مد نظر قرار داده است. او بسته به جایگاه هر فرد، به سال تولد و وفات، تألیفات، مشاغل و صناعات، اشعار، گرایش‌های مذهبی و فکری، ویژگی‌های اخلاقی، میزان زهد، جایگاه اجتماعی، روابط با حاکمیت، سفرهای علمی و شبکه اساتید و مشایخ توجه نشان می‌دهد.^۴ با این حال، این عناصر در همه ترجمه‌ها به صورت یکنواخت به کار نرفته و میزان تفصیل آن‌ها متغیر است.

۱) قبض و بسط شرح حال‌ها و نسبت آن با جایگاه افراد: شرح حال‌ها در این اثر از نظر حجم و تفصیل یکسان نیستند. در مواردی، مانند ترجمه ابراهیم بن عبدالرزاق بن غراب، مقریزی شرحی مفصل در چندین صفحه ارائه می‌دهد؛ در حالی که در نمونه‌هایی دیگر، همچون ابراهیم بن خلیل بن عبدالله بعلی^۱، به ذکر نام یکی از استادان، محل فعالیت حدیثی در بعلبک و دمشق، نام راویان و تاریخ وفات بسنده می‌کند. این تفاوت، بازتاب میزان اطلاعات در دسترس و نیز اهمیت علمی، اجتماعی یا سیاسی هر شخصیت است.

۲) پیوند ترجمه‌نگاری و روایت تاریخ سیاسی: در برخی ترجمه‌ها، مقریزی شرح حال را با روایت

۱. همان، ص ۲۰.

۲. همان.

۳. همان.

۴. همان، ج ۱، ص ۲۰-۲۱.

۵. همان، ج ۱، ص ۱۰۱-۱۱۴.

۶. همان، ص ۶۱.

حوادث تاریخی درهم می‌آمیزد. نمونه برجسته آن، شرح حال احمد بن اویس جلایری است که در آن، مؤلف ضمن معرفی شخصیت، به حمله چنگیز و نوادگانش به ایران، فتح عراق به دست هلاکوخان، محاصره حلب و دمشق و شاخه‌های مختلف مغولان و استقرار آنان در ایران می‌پردازد.^۱ در این گونه موارد، شرح حال امرا و فرماندهان نظامی، برخلاف ترجمه علما، بیشتر بر وقایع سیاسی و نظامی تمرکز دارد و از این رو حجم بیشتری دارد.

۳) نقش مشاهدات شخصی در ثبت داده‌ها: از ویژگی‌های مهم روش مقریزی، بهره‌گیری از تجربه زیسته است. او در شرح حال ابراهیم احمدبن حسین شیخ برهان‌الدین موصلی مالکی، به ملاقات خود با وی در سال ۷۸۷ق در مکه اشاره کرده و همراهی او را در مناسک حج، از مسجدالحرام تا عرفات و مزدلفه، گزارش می‌کند؛ روایتی که با گسست ناگهانی در ازدحام جمعیت و پایان این دیدار همراه است.^۲ چنین گزارش‌هایی نشان‌دهنده تلفیق مشاهده مستقیم با اخبار منقول در این اثر است.

۴) اوضاع فرهنگی و اجتماعی در بستر ترجمه‌ها: گرچه تمرکز اصلی «الدرر العقود» بر کنش‌های افراد است، اما همین رویکرد موجب ثبت داده‌هایی درباره زندگی عمومی، مشاغل، حرفه‌ها و مناسبات اجتماعی شده است؛ اطلاعاتی که در منابع صرفاً وقایع‌نگار کمتر دیده می‌شود. آنچه مهم بوده، آن است که این داده‌های پراکنده انسانی و فرهنگی، چه تصویری از جامعه قرن نهم هجری در این فرهنگ‌نامه ارائه می‌دهند. یکی از ظرفیت‌های مهم «الدرر العقود» برای پژوهش‌های تاریخی-اجتماعی، داده‌های پرشمار آن در مردم‌شناسی و تحلیل اوضاع فرهنگی عصر ممالیک است. مقریزی در شرح حال‌های متعدد، با گزارش از زندگی زاهدانه و سلوک صوفیانه مشایخ و نیز «اقبال عمومی» به آنان، نشان می‌دهد که نفوذ اجتماعی صوفیه محدود به توده مردم نبوده، بلکه امیران و رجال سیاسی نیز در این شبکه حضور داشته‌اند.^۳ پیوندهای نزدیک امیران دربار ممالیک با شیوخ متصوفه و تأثیرپذیری آنان از مشایخ، در مجموع تصویری روشن از جایگاه تثبیت‌شده تصوف در ساختار قدرت و جامعه ارائه می‌کند. نمونه گویا، شرح حال اسحاق بن عاصم بن محمد اصفهانی (د. ۷۶۰ق) است. وی از مشایخ اصفهان، پس از ورود به قاهره در شمار مشایخ «خانقاه ناصریه سریاقوس»^۴ قرار می‌گیرد؛ خانقاهی در ناصریه پیرامون قاهره که سلطان ناصر بن محمد بن قلاوون مدتی در آن اقامت داشت، سپس به هند می‌رود و به هدایت عامه می‌پردازد و در بازگشت، اموال فراوانی را که از مردم و حاکمان آن دیار به دست آورده، وقف نگهداری

۱. همان، ص ۳۰۳-۳۳۶.

۲. همان، ص ۶۶.

۳. همان، ج ۱، ص ۲۲۶-۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۰، ۲۳۶-۲۳۷، ۲۴۴-۲۴۳.

۴. سریاقوس، خانقاهی در ناصریه در اطراف قاهره که سلطان ناصر بن محمد بن قلاوون در آنجا مدتی اقامت داشت (سعیدونی، معاویه، دورالوقف فی الحفاظ علی التراث العمرانی، ۱۴۳۱ق).

خانقاه‌ها می‌کند.^۱ این گزارش، افزون‌بر توصیف زیست صوفیانه، سازوکارهای اقتصادی نهاد خانقاه و ارتباط آن با قدرت و عامه را نیز آشکار می‌سازد. از سوی دیگر، باور اجتماعی گسترده به صوفیه، سبب رواج حکایت‌های خارق‌عادت و کرامت‌محور شده است. مقریزی در ترجمه عمرین جبال، از اصحاب شیخ ابی‌مدین (م. ۵۹۴ ق)، روایت‌هایی از «بازگشت به زندگی» پس از خروج خون و نیز «زننده یافتن» او در قعر دریا پس از غرق کشتی نقل می‌کند.^۲ همچنین در گزارش‌های دیگر، احترام اجتماعی سادات و بزرگان و رواج زیارت قبر امام شافعی و مشهد سیده نفیسه همراه با صدقات فراوان، به‌عنوان الگوی دینداری مردمی برجسته می‌شود.^۳ این نقل‌ها، چه به‌مثابه داده اعتقادی و چه به‌عنوان نشانگر روان‌شناسی اجتماعی، از آمادگی جامعه برای پذیرش امر خرافی/ماورایی حکایت دارد؛ امری که مقریزی در کتاب «اغاثه الامه» به خوبی آن را شرح داده و آن را بواسطه فقر، قحطی، کمبودها و فشارهای ناشی از جنگ‌های مکرر تحلیل نموده است.^۴ مقریزی در این کتاب بحران‌های مصر را در دوره‌های مختلف داده است. در شرح حال احمد بصران نیز مقریزی گفت‌وگویی ثبت کرده که برای تحلیل اوضاع اداری و اجتماعی شام در ۸۱۳ ق مهم است: شیخ از ظلم گسترده، مصادره اموال و سخت‌گیری‌های مربوط به اجاره مساکن سخن می‌گوید.^۵ در نهایت، مقریزی با طرح ایده «عدم استجابت دعا» و نسبت دادن آن به رواج ظلم در سطوح مختلف جامعه، تصویری اخلاقی از مناسبات اجتماعی به دست می‌دهد.^۶ تاریخچه وضعیت اداری و حکومتی نیز از جمله مطالبی است که از نظر مولف دور نمانده است. به تناسب شرح حال قاضی القضاات حنبلی، به پیشینه نصب قاضی القضاات در مصر می‌پردازد و تاریخچه نسبتاً مفصّلی از این منصب ارائه می‌دهد. او تأکید می‌کند این منصب از زمان خلفای اموی (۴۰-۱۳۲ ق) و عباسی (۱۳۲-۶۵۶ ق) و بعد در دوران تسلط فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ ق) و ایوبیان (۵۶۷-۶۴۸ ق) سابقه نداشته که قاضی القضاات حنبلی بر مسند قاضی القضاات مصر بنشیند. قاضی القضاات شرف‌الدین ابی‌مکارم محمدبن قاضی الرشید ابی‌الحسن عبدالله بن ابی‌المحد الحسین معروف به ابن عین‌الدوله صفراوی شافعی (حدود ۶۱۵ ق) دستورالعملی صادر نمود که در این سمت از قاضی حنبلی و حنفی استفاده نشود.^۷ این امر تا دوران ملک ظاهر رکن‌الدین بیبرس بندقداری (۶۵۸-۶۷۶ ق) ادامه

۱. مقریزی، الدررالعقود الفریده، ۱۹۹۵ م، ج ۲، ص ۲۱۵-۲۱۶.

۲. همان، ص ۳۲۰-۳۲۱.

۳. همان، ج ۱، ص ۳۳۲.

۴. غلامی دهقی، اقتصاد، جامعه و مدیریت در تاریخ‌نگاری مقریزی، ۱۳۹۱، ص ۷۱.

۵. مقریزی، الدررالعقود، ۱۹۹۵ م، ج ۱، ص ۳۴۴.

۶. همان، ج ۱، ص ۳۴۴.

۷. همان، ص ۳۷۳.

داشت؛ تا آنکه او اولین بار ولایت و سرپرستی قاضی اربعه را در سال ۶۶۳ق به قاضی حنبله شیخ شمس الدین ابابکر محمدبن ابراهیم عبدالواحد الجماعیلی سپرد. وی اولین کسی بود که تدریس فقه حنبلی را در مدارس صالحیه آغاز نمود.^۱ این امر به چگونگی رشد مذهب حنبلی در این دوره اشاره دارد.

۵) اطلاعات اقتصادی و عمومی در الدرر العقود: یکی از محورهای برجسته در «الدرر العقود»، توجه مقریزی به داده‌های اقتصادی و معیشتی است؛ حوزه‌ای که با وجود نقش بنیادین آن در فهم تحولات سیاسی و اجتماعی، در بسیاری از آثار وقایع نگارانه کمتر مورد توجه قرار گرفته است. مقریزی، برخلاف این سنت رایج، هم در آثار وقایع نگارانه و هم در تراجم نگاری، به مسائل اقتصادی اقبال نشان داده و آثاری چون «شذور النقود» گواه اهتمام ویژه او به تحلیل وضعیت مالی و اقتصادی جامعه است. این رویکرد در تراجم نیز به روشنی دیده می‌شود و از توجه آگاهانه او به زندگی روزمره افراد حکایت دارد. در شرح حال احمدبن اویس جلایری (۷۸۴-۸۱۳ق)، مقریزی با دقتی کم‌نظیر به جزئیات اقتصادی سفرهای سلطانی می‌پردازد.^۲ او ضمن گزارش از سفرهای احمدبن اویس به شام، حلب و مصر، به مخارج این سفرها اشاره می‌کند. توصیف دقیق مراسم دست‌بوسی امرای شام و مصر و هدایای اعطاء شده، مانند پرداخت صد هزار درهم، ده‌ها هزار دینار مصری، پارچه‌های نفیس، اسبان پوشیده با پارچه‌های زرین، ممالیک و کنیزان،^۳ تصویری روشن از هزینه‌های سنگین تشریفات سیاسی و فاصله اقتصادی حاکمان با جامعه ارائه می‌دهد. در کنار این داده‌ها، مقریزی اطلاعاتی تکان‌دهنده از وضعیت اقتصادی عامه مردم نقل می‌کند. او از فقر شدید کشاورزان سخن می‌گوید؛ مردمی که ناچار بودند کودکان شیرخوار خود را هنگام درو بر زمین رها کنند، تا اندک غله باقی مانده را جمع‌آوری نمایند.^۴ نقل حکایت‌هایی از این دست، فارغ از جنبه روایی، امکان مقایسه روشنی میان وضعیت معیشتی طبقات مختلف جامعه فراهم می‌آورد و شکاف عمیق اقتصادی-اجتماعی را آشکار می‌سازد. در همین چارچوب، مقریزی به رفتار متفاوت برخی صاحب‌منصبان اشاره می‌کند که کوشیده‌اند از تشریفات فاصله بگیرند؛ مانند وزیر شمس‌الدین (م. ۷۸۷ق) که از پوشیدن لباس‌های زرانودود وزارتی خودداری کرد، خانه بزرگ‌تر برنگزید و مردم را از تشریفات رایج دربار معاف نمود.^۵ این نمونه‌ها در برابر رفتار غالب امرا و وزرا - که به تصرف اموال، بهره‌برداری از زکات و سوءاستفاده از موقعیت قدرت می‌پرداختند - معنا می‌یابد. مقریزی با برآورد بهای اسب و شتر تا هزینه علوفه، که همگی نشانگر بحران معیشتی این دوره است، پرده برمی‌دارد. افزون‌بر

۱. همان، ص ۳۷۳.

۲. همان، ص ۳۲۶.

۳. همان، ص ۳۲۸-۳۲۹.

۴. همان، ص ۲۰۵.

۵. همان، ص ۱۲۳.

این، گزارش او از صناعات و مشاغل - از وراقی و شهادت تا مناصب دیوانی چون کاتب‌السر، محتسب و استاد - و نیز توضیح اصطلاحات اداری و نظامی مانند «زردکاش» و «زردخانه»، تصویری زنده از ساختار اقتصادی، حرفه‌ای و اداری جامعه مملوکی ارائه می‌دهد.^۱

۶) حیات علمی: از دیگر وجوه برجسته «الدرر العقود»، اطلاعات گسترده آن درباره حیات علمی و فرهنگی است؛ داده‌هایی که امکان بازسازی شبکه‌های دانشی و ارزیابی وضعیت تمدنی دوره را فراهم می‌کند. مقریزی با ثبت دقیق مراکز علمی، عالمان مناطق مختلف، روابط استاد و شاگرد و حتی حضور فعال زنان در حوزه حدیث، تصویری پویا از جریان علم در جهان اسلام ارائه می‌دهد؛ اطلاعاتی که در منابع وقایع‌نگار به ندرت یافت می‌شود. وی نشان می‌دهد که مصر کانون جذب دانشوران از اسکندریه، دمشق، بیروت و دیگر شهرها بوده و مهاجرت علمی به این سرزمین نقشی محوری در انتقال دانش داشته است. دقت مقریزی در ثبت زمان تحصیل، متون درسی، اساتید و اجازه‌های علمی - مانند آنچه در شرح حال احمدبن عیسی ازرقی عامری یا ابوبکر بن ابی‌المجد صالحی آمده - امکان ترسیم مسیره‌های دقیق انتقال علم را فراهم می‌کند. نقش زنان در این شبکه علمی نیز از نگاه مقریزی پنهان نمانده است. معرفی زنان محدث، ذکر نام آنان در زمره استادان مردان و ثبت سماعات و اجازه‌ها، نشان می‌دهد که زنان در حیات علمی و حدیثی حضوری فعال داشته‌اند. این داده‌ها، همراه با توجه به صفات اخلاقی، جایگاه اجتماعی و دامنه جغرافیایی وسیع تراجم - از ایران و عراق تا حجاز، شام، مصر، یمن و هند - «الدرر العقود» را به منبعی کم‌نظیر برای مطالعه تاریخ اجتماعی، فرهنگی و علمی قرن نهم هجری بدل ساخته است. شرح ارتباطات علمی در این کتاب حکایت از آن دارد که افراد از مناطق مختلف بعد از کسب علوم به مصر می‌آمدند، تا در مدارس آنجا تحصیل و تدریس کنند. احمدبن محمد بن محمد تنسی (م ۱۸۰ ق) از اسکندریه،^۲ ابوبکر بن ابی‌المجد (م ۷۳۰ ق)^۳ از دمشق، و ابوبکر بن علی معروف به قاضی زبیدانی (ت ۷۵۰ ق) از بیروت^۴ همه به مصر می‌آمدند تا از عالمان این ناحیه بهره ببرند.

دقت مقریزی در تاریخ دقیق تحصیل افراد و نام کتاب و دروسی که نزد عالمان خوانده می‌شود، روابط علمی، نوع آموزش‌ها و اساتید برجسته هر دوره، می‌تواند برای درک وضعیت علم و ارزیابی تمدنی دوره‌های مختلف اسلامی مهم باشد. برای درک این مطلب کافی است به شرح حال احمدبن عیسی ازرقی عامری (ت ۷۵۷ ق)^۵ توجه شود. وی بعد از قرائت قرآن، کتاب «منهاج الطالبین» را از امام

۱. همان، ص ۱۱۴.

۲. همان، ص ۲۰۹.

۳. همان، ص ۱۹۰.

۴. همان، ص ۱۹۸.

۵. همان، ص ۲۱۱.

محمی الدین ابی زکریا یحیی شریف نووی شافعی (م ۶۷۶ ق) و کتاب «جامع المختصرات فی فروع الشافعیه» کمال الدین احمد بن عمر مدلجی (م ۷۵۷ ق) را در قاهره نزد ابی نعیم ابی الاسعدی و ابن شاهد الجیش و در قدس از محمد بن ابراهیم شافعی (م ۶۶۰ ق) حدیث شنیده و اجازه دریافت داشته است.^۱ یا ابوبکر بن ابی المجد صالحی دمشقی مشهور به ابن عماد حنبلی (م ۷۳۰ ق) از اصحاب ابن تیمیه، از ابن قیم و ذهبی حدیث شنید، سپس به مصر آمد و در سال ۷۵۸ ق از طلاب درس خنابله شد.^۲ او همچنین به نقش فعال زنان و جایگاه علمی، فرهنگی و معنوی آنان نیز پرداخته است. اطلاعات وی حاکی از آن است که زنان جزء جامعه محدثین بوده و راوی احادیث بسیاری بوده‌اند. همین طور نام آنها در ذیل شاگردان علمای بزرگ و مسموعین آنها ثبت شده و حتی خود به عنوان مرجع حدیث برای مردان نیز معرفی شده‌اند. در شرح زندگانی که بر ابراهیم بن ابی بکر (م ۷۹۴ ق) معروف به ابن سلار آمده، مشخص می‌شود که او از دوزن حدیث شنیده؛ از زینب بنت النجم و از زن نامی دیگری با نام ست الفقها بنت الواسطی معروف به امه الرحمن (م ۷۲۶ ق)^۳ که برای او از آنها با عناوین افضل النساء زمان و یا محدثه و صالحه یاد شده است.^۴ همچنین معرفی زینب بنت علم (م ۷۲۲ ق) که احمد بن علی بن ابی بکر (م ۷۶۰ ق) از او حدیث شنیده است.^۵ یا زنانی مانند امه الظاهر (ت ۷۱۷ ق) بنت رضی الدین قاسم که از قطب موسی بن ابی عبدالله یونینی (۶۴۰-۷۲۶ ق) حدیث شنیده است.^۶ جالب آنکه این زنان هم استاد مرد داشتند و هم خود از زنان صاحب‌نام، حدیث می‌شنیده‌اند.^۷ علاوه بر آن توجه به مشایخ و شاگردان افراد، جریان علم را در یک خط زمانی مشخص کرده و چگونگی انتقال علم را از دوره‌ای به دوره دیگر مشخص می‌کند. همچنین ارتباطات وسیع علمی در جهان اسلام را به تصویر می‌کشد. افرادی که در مکه متولد می‌شوند و در اسکندریه سماع حدیث داشته و دوباره رحل سفر به بلاد دیگر می‌بندند. در این مسیر، حرکت علمی از حجاز تا شام و از مصر تا یمن در جریان است.^۸ اطلاعات او راجع به صفات اخلاقی افراد، جایگاه اجتماعی و حیات اجتماعی آنها، از موضوعات مورد توجه او بوده است؛ عباراتی چون «امامنا فاضلا من الروساء القاهره و یا احد اعیان التجار الیمن»^۹ یکی از مسائل جالب در این کتاب

۱. همان، ص ۲۱۱.

۲. همان، ص ۱۹۲.

۳. همان، ص ۷۷.

۴. همان، ج ۲، ص ۲۳۰، ۲۲۵، ۲۸۵.

۵. همان، ج ۱، ص ۳۸۲.

۶. همان، ج ۲، ص ۲۸۵.

۷. همان، ص ۳۳۸-۳۳۹.

۸. همان، ص ۱۰، ۱۱، ۱۲.

۹. همان، ص ۱۲-۱۳، ۴۸۳.

دایره افراد مورد ترجمه اوست. در یک بررسی کوتاه مشخص می‌شود که مقریزی جغرافیای وسیعی را در مورد ثبت سرگذشت‌ها در نظر داشته است. وی که در مقدمه عنوان نموده بود فراق یاران و دوستان و محو خاطراتشان او را به تألیف کتاب برانگیخت، اما در اثنا این ثبت ماندگار نتوانسته چشم بر بزرگانی که حتی آنها را ندیده بود، ببندد و سعی نمود تا دین خود را بر همه آنها ادا نماید. بدین ترتیب او در یک جغرافیای وسیع از اردبیل ایران تا سرزمین حجاز و شهرهای مکه و مدینه و احسا و صنهاجه و عدن تا موصل و بغداد عراق و همین طور اغلب شهرهای شام مانند بعلبک، دمشق، نابلس، حماة و قدس، هند را پوشش داده و اطلاعات فراوانی از بنگال و پادشاهان بهمنی و مدینه دله^۱ و فراز و فرود اسلام در آن منطقه ارائه می‌دهد^۲ و هر شرحی به دستش رسیده، آن را ثبت نموده است.

۴-۲. المقفی الكبير

این کتاب به شرح حال اهالی مصر و کسانی که به مصر وارد شدند، اختصاص یافته است. مقریزی شرح حال‌ها را بر طبق حروف معجم ترتیب داده است. این کتاب را یکی از معاجم قومی بزرگ می‌دانند که در باب حاکمان مصر، مردان و زنان و واردين به آن نوشته شده است. مقدمه کتاب و همچنین بخش زیادی از آن از بین رفته است و آنچه بر جای مانده، بخش بسیار کوچکی از کل کتاب را تشکیل می‌دهد. لذا، نمی‌توان از حجم کل کتاب اطلاعاتی دریافت نمود. کتاب صرفاً به شرح حال افرادی که در مصر بوده‌اند و در آن سکونت داشته‌اند، پرداخته، بلکه به همه آنانی که از مصر بوده‌اند و از آنجا رفتند و حتی کسانی که از آن عبور کردند، مانند اندلسی‌ها و مغربی‌هایی که در مسیر حج از مصر گذشتند و یا فقهایي که برای استماع حدیث مدتی را در آن متوقف شدند را در خود جای داده است. لذا، تراجم فقها و علما بر تعداد امرا و حاکمان برتری دارد. کتاب با توجه به محتوای آن معجم بزرگی است از شرح حال رجالی که به نحوی مرتبط با خلفای فاطمی (۲۹۷ تا ۵۶۷ ق) بوده‌اند، قیام‌گران و کسانی که حتی قبل از دولت فاطمی زمینه لازم جهت تأسیس حکومتشان را فراهم نمودند، مانند ابو عبدالله شیعی (م ۲۹۵ ق) و برادرش در این کتاب آمده است.^۳ همچنین نام داعیان فاطمی که شاید هرگز پایشان به مغرب نرسید هم در این تراجم آمده است. همین‌طور زعمای حسینی‌های مصر و یا برخی از بزرگان اخشیدیه و کافوری که زمینه تسلط جوهر سیسیلی (م ۳۸۱ ق) را بر منطقه نیل فراهم آوردند؛^۴ حتی ترجمه کسانی که در مقابل فاطمیان ایستادند، مانند اعصم قرمطی^۵ را نیز شامل می‌شود. مصحح کتاب، نگرش مقریزی در این

۱. دهلی پایتخت هند.

۲. مقریزی، *درر العقود*، ۱۹۹۵م، ج ۲، ص ۲۸۱.

۳. مقریزی، *المقفی الكبير*، ۱۴۰۷ق، ص ۲۳-۳۵.

۴. همان، ص ۲۱۷.

۵. همان، ص ۲۵۵.

توسعه جغرافیایی رجال را از آن جهت می‌داند که مقریزی در این توسعه تاریخی و جغرافیایی بر طبیعت و شکل دولت فاطمی عمل نموده است. چراکه آن دولت برای دعوت به مذهب شیعه به‌پا خاست و طبیعت این دعوت آن است که محصور در یک بخش از سرزمین نیست، بلکه سعی دارد پاران زیادی را در سرزمین‌های اسلامی جمع کند. طرفداران این دولت معتقدند که آنان وارثان زمین بوده و آنها استحقاق به ارث بردن زمین را دارند.^۱ البته در برابر این دیدگاه توسعه برخی شرح‌حال‌ها حتی تا هند و تابعان خلیفه عباسی در آن سرزمین است که نشان از جهان وطنی اسلام از نگاه او دارد. تا آنجا که از سلطان جلال‌الدین از اعقاب شمس‌الدین ملک بنجاله در سال ۸۳۸ق و نامه‌های او به مکه خیر می‌دهد. او اموال فراوانی به اهالی مکه و ملک اشرف برسبای (حک: ۸۲۵-۸۴۱) اهداء نمود. جلال‌الدین رسولانی برای اعلام تقلید از خلیفه عباسی مصر (۸۱۶-۸۴۵ق) فرستاد^۲ و به این ترتیب مقریزی با این توسعه در شرح افراد، گستره سرزمین‌های اسلامی را نشان داد.

۴-۲-۱. روش مقریزی

ثبت گفتگوهای افراد به صورت مبسوط و بیان اقوال مختلف نسبت به یک موضوع مانند اقوال متفاوت که در مورد نسب عبیدالله مهدی (۲۵۹-۳۲۲ق) آورده، معلومات فراوانی نصیب خواننده می‌نماید. لذا، اطلاعات فراوانی از جهت این مطالب منتقل می‌شود که عبارتند از: فضای مسموم حاکم بر تفکر مورخان نسبت به فاطمیان، مجاری این تفکرات و فضاسازی عباسیان در این موضوع و علت طرح آن توسط علما، کتاب‌هایی که در این موضوع نگاشته شده و همین‌طور علمای قابل اعتماد و متخصص در این حوزه. لذا، طرح یک موضوع مانند نسب فاطمیان، حوزه گسترده‌ای از مباحث علمی و فرهنگی را دربرداشته است.

۱) **اطلاعات سیاسی و عمومی در المقفی الکبیر:** کتاب «المقفی الکبیر»، فراتر از یک اثر تراجم‌نگارانه صرف، تصویری گسترده از تاریخ سیاسی و اداری مصر و تحولات آن ارائه می‌دهد. اگرچه همانند دیگر سرگذشت‌نامه‌ها اطلاعات شخصی افراد - مانند خانواده، فرزندان، مناصب درباری، خاتم، حاجبان و حتی موافقان و مخالفان آنان - در ذیل نام اشخاص آمده است، اما تفاوت اساسی رویکرد مقریزی در آن است که او می‌کوشد نقش افراد را در رخدادهای سیاسی و سرنوشت دولت‌ها تحلیل کند. از این رهگذر، المقفی به ابزاری برای بازسازی تاریخ مصر و فهم چگونگی شکل‌گیری، تثبیت یا افول دولت‌ها بدل می‌شود. بر این اساس، اطلاعات فراوانی درباره دولت‌های اخشیدی، طولونی و فاطمی و کارگزاران آن‌ها در این اثر ثبت شده است.^۳ یکی از نمونه‌های برجسته، گزارش مقریزی از همراهی و همکاری رجال

۱. همان، ص ۱۱.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۸۱.

۳. مقریزی، المقفی الکبیر، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۲۰.

دولت‌های اخشیدی و طولونی با داعیان فاطمی در مسیر تسلط بر مصر است؛^۱ داده‌هایی که امکان تحلیل رفتار نخبگان سیاسی در بزنگاه‌های انتقال قدرت را فراهم می‌آورد. مقریزی همچنین در ترسیم شکوه تمدنی، عمران، روابط سیاسی و مناسبات فرهنگی عصر فاطمیان، رویکردی توصیفی - تحلیلی اتخاذ می‌کند و از خلال شرح احوال اشخاص، تصویری روشن از ساختار قدرت و مناسبات اجتماعی آن دوره به دست می‌دهد. در این چارچوب، مراودات سیاسی فاطمیان با دولت‌های غیرشیعی نیز مورد توجه قرار گرفته است. گزارش آمدن فرستادگان قسطنطنیه برای مذاکره صلح میان مصر و روم شرقی و مواجهه قاطع منصور فاطمی با آنان، نمونه‌ای از این اطلاعات است. در این واقعه، نقش قاضی نعمان در مشورت با عالمان مذاهب مختلف - مالکی، شافعی، حنفی و شیعه - برای تصمیم‌گیری درباره صلح یا جنگ،^۲ نشان می‌دهد که دولت فاطمی چگونه از ظرفیت‌های فقهی و مذهبی متنوع برای مشروعیت‌بخشی به تصمیمات سیاسی بهره می‌گرفت. چنین گزارش‌هایی، علاوه بر نمایش سطح روابط خارجی دولت، آیین‌های درباری و سازوکار تصمیم‌سازی سیاسی را نیز روشن می‌سازد. از آنجا که تمرکز اصلی «المقفی» بر شرح حال امرا و صاحب‌منصبان درباری مصر است، مشاغل معرفی شده عمدتاً مناصب رسمی و اداری‌اند و فرهنگ عامه کمتر در کانون توجه قرار می‌گیرد. با این حال، اشارات پراکنده‌ای به باورها و رفتارهای اجتماعی دیده می‌شود که ارزش مردم‌شناختی دارد؛ از جمله گزارش مقریزی درباره شعبده‌بازی در میان گروهی از دیصانیان مقیم بیت‌المقدس و استفاده از مهرها و طلسم‌ها برای فریب زنان.^۳ این داده‌ها، هرچند محدود، از رواج باورهای عامیانه و نقش آن‌ها در مناسبات اجتماعی حکایت دارد. ذوق ادبی مقریزی نیز در «المقفی» حضوری پررنگ دارد. او در مواضع مختلف، اشعار خود یا ابیاتی را که در مدح اشخاص سروده شده، در متن می‌گنجاند. نقل اشعار مفصل محمد بن سعید ابروتی در ستایش منصور،^۴ نمونه‌ای از این گرایش ادبی است. افزون بر این، اطلاعاتی درباره خوراک و آداب روزمره نیز در لابه‌لای ترجمه‌ها دیده می‌شود؛ مانند اشاره به نوعی حلوا و نان آمیخته با بادام و شکر که میان حجاج در موسم حج توزیع می‌شد.^۵ این گزارش‌ها، هرچند حاشیه‌ای، به تکمیل تصویر زندگی اجتماعی کمک می‌کند.

۲) داده‌های علمی و روابط عالمان: از مهم‌ترین دستاوردهای تراجم‌نگاری، امکان شناخت سطح دانش، تنوع علوم، منابع درسی، کتاب‌های رایج و چهره‌های علمی هر دوره است. «المقفی» در این زمینه

۱. همان، ص ۱۶۷-۱۶۸.

۲. همان، ص ۱۸۶.

۳. همان، ص ۶۶.

۴. همان، ص ۱۷۳-۱۷۴.

۵. همان، ص ۲۰۴.

اطلاعاتی فراهم می‌آورد که جریان‌های علمی و مراودات دانشی در جهان اسلام را به خوبی نشان می‌دهد. جابه‌جایی عالمان میان سرزمین‌ها چنان رایج است که برخی افراد در شرح حال خود با نسبت‌های جغرافیایی متعددی معرفی می‌شوند؛ مانند اندلسی - مصری یا شامی - مصری.^۱ مقریزی با ذکر نمونه‌هایی از رفت‌وآمد علمی میان مراکز مهمی چون دمشق و مصر، این شبکه دانشی را ترسیم می‌کند. برای مثال، اسماعیل بن ابراهیم بن غازی ماردینی برای سماع حدیث، به دمشق می‌رود، سپس در مصر به تدریس می‌پردازد و دوباره به دمشق بازمی‌گردد.^۲ معرفی او به‌عنوان عالمی جامع در فقه، منطق، طب، حساب و موسیقی، نشان‌دهنده گستره علوم مورد توجه در این دوره است. یکی دیگر از ویژگی‌های مهم روش مقریزی، توجه به منابع و آثار علمی اشخاص است. او در برخی ترجمه‌ها به کتاب‌ها و متون اصلی فرقه‌ها و مذاهب اشاره می‌کند بهره‌گیری از نوشته‌های داعیان اسماعیلی و نقل روایاتی که از طریق نوادگان آنان به دست آمده، نشان‌دهنده دسترسی مقریزی به منابع دست اول و متنوع است. از جمله استفاده از آثار قاضی نعمان و ابن شداد در شرح احوال عبیدالله مهدی.^۳ یا استفاده از آثار افراد صاحب‌نام مانند نسابه بزرگ محمد بن محمد بن عبیدالله الحسنی که مقریزی در ترجمه او در رقم ۷۷ او را عالم به نسب و فریده دوران می‌داند و اعلام می‌نماید که این عالم بزرگ را به جهت تصانیف فراوان از جمله کتاب «الاعتقاب»، لقب شیخ الشرف داده‌اند.^۴ مجموعه این داده‌ها، «المقفی الکبیر» را به منبعی کلیدی برای مطالعه تاریخ سیاسی، علمی و فرهنگی جهان اسلام بدل ساخته است. او از کتاب‌های داعیان اسماعیلی مانند حسن بن محمد بن ابی‌علی داعی (م ۳۲۱) که داعی مهدی در مصر بود نیز استفاده کرده است. نمونه آن خبر نماز گذاردن ابوعلی داعی پشت عبیدالله در مصر است که توسط یکی از نوادگان ابوعلی گزارش شده و مقریزی این روایت را از او گزارش کرده است.^۵ مقریزی در شرح حال عالمان، معمولاً به اسامی کتاب‌ها اشاره می‌کند. از این طریق نام بسیاری از تألیفات که شاید امروز دیگر در دسترس نیستند، معرفی می‌شود، مانند «اخبار النساء» اسامه بن منقذ (م ۵۸۴ق)^۶ که از حوا شروع و به مادر حضرت موسی، حضرت مریم مادر حضرت عیسی و زنان عرب و شاعران آنها اختصاص داشته و^۷ نقشی مهم در حفظ حافظه کتابشناختی تمدن اسلامی ایفا کرده است.

۱. همان، ج ۲، ص ۹۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۷۲.

۳. همان، ج ۱، ص ۶۰-۶۲.

۴. همان، ص ۴۳۴.

۵. همان، ص ۸۲.

۶. فاتحی نژاد، اسامه بن منقذ، بی‌تا.

۷. مقریزی، المقفی الکبیر، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۹.

۳) **داده‌های مذهبی و بازتاب‌های اجتماعی:** داده‌های مذهبی ارائه‌شده در «المقفی» امکان بازسازی جغرافیای اعتقادی و مناسک دینی جهان اسلام را فراهم می‌کند. گزارش مقریزی از زیارت قبر حسین بن علی (ع) توسط اهالی یمن در قرن سوم هجری،^۱ نشان‌دهنده حضور فعال شیعیان در این منطقه و پیوندهای مذهبی آنان با کانون‌های زیارتی است. در کنار آن، اشاره به زائران قدس و توضیح درباره تعیین مکان‌های اقامت، پرداخت انعام‌ها و هزینه‌های سنگین^۲ اختصاص‌یافته برای خدمت‌رسانی به زوار، از سازمان‌یافتگی نهاد زیارت و نقش اقتصادی و اجتماعی آن حکایت دارد. نحوه برخورد با پیروان ادیان دیگر و وضعیت اقلیت‌های مذهبی، از مهم‌ترین شاخص‌ها برای سنجش فضای فرهنگی و میزان رواداری حکومت‌ها است. گزارش‌های مقریزی درباره مصر، به‌ویژه در دوره بنی‌امیه، تصویری از سخت‌گیری‌های شدید بر مسیحیان ارائه می‌دهد. مصادره اموال، داغ کردن نام اشخاص و دیرها بر دست راهبان با آهن گذاخته، و مجازات‌های خشن برای متخلفان - از قطع عضو و اعدام تا ضرب و جرح منتهی به مرگ - نشان‌دهنده سیاست‌های فشار مذهبی در این دوره است. در برخی موارد، جایگزینی مجازات با پرداخت مبالغ مالی، جنبه اقتصادی این سیاست‌ها را نیز آشکار می‌سازد.^۳ از ویژگی‌های برجسته «المقفی»، توجه مقریزی به خطابه‌ها، اشعار و متون رسمی است. نقل خطبه عید فطر منصور فاطمی نمونه‌ای مهم از این رویکرد است. محتوای این خطبه نشان می‌دهد که ساختار آن منطبق با سنت خطبه‌های اسلامی بوده و بر تقوا، شهادتین و احکام زکات فطره - متناسب با قوت غالب جامعه مانند گندم و خرما - تأکید داشته است.^۴ چنین متونی امکان تحلیل گفتمان دینی رسمی و شیوه هدایت مذهبی جامعه توسط حاکمان را فراهم می‌کند. در شرح حال محمد بن علی مازرای، متولی خراج مصر در دوره طولونیان، مقریزی توصیفی جزئی‌نگر از آیین افطار ارائه می‌دهد. این روایت، که از وضو و نماز آغاز می‌شود و با توالی خوردن غذا، نمازهای طولانی، انواع خوراک‌های دریایی و خشکی و الگوی خواب و بیداری تا نماز صبح ادامه می‌یابد،^۵ داده‌هایی ارزشمند درباره فرهنگ دینی و معیشتی طبقات اداری در اختیار می‌گذارد. مقریزی همچنین به اطلاعات مربوط به اقوام، انساب و پیروان مذاهب اهتمام دارد. شرح حال اسحاق موتمن از ورود سادات حسینی و حسنی در حدود سال‌های دویست و هشت یعنی اوائل قرن سوم به مصر حکایت دارد. وی به بیان اعقاب و فرزندان نفیسه سادات همسر اسحاق در مصر و حلب و عراق پرداخت.^۶

۱. همان، ج ۱ ص ۶۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۷.

۳. همان، ج ۲، ص ۴۰.

۴. همان، ص ۱۸۰، ۱۷۶-۱۷۷.

۵. مقریزی، *المقفی الكبير*، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۴۵-۳۵۰.

۶. همان، ج ۲، ص ۵۲.

گزارش‌های وی از ورود سادات حسنی و حسینی به مصر در اوایل قرن سوم و ذکر اعقاب آنان در مصر، حلب و عراق، به ترسیم جغرافیای انسانی و تحولات مذهبی این خاندان‌ها کمک می‌کند. تغییر تدریجی گرایش مذهبی برخی از آنان از تشیع به مذاهب حنفی و شافعی تا عصر ممالیک،^۱ نشان‌دهنده تحولات تغییرات هویت مذهبی در بستر قدرت سیاسی است. تصدی مناصبی چون امیر لشکر در دولت اخشیدی یا نقابت‌الاشراف و نقابت‌الطالبین در دولت فاطمی،^۲ جایگاه اجتماعی-سیاسی این گروه‌ها را روشن می‌سازد.

۵. بحث

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که «تراجم‌نگاری» نزد مقریزی صرفاً ثبت زندگی‌نامه افراد نیست، بلکه روشی برای بازسازی «تاریخ فرهنگی-اجتماعی» مصر و ترسیم شبکه‌های انسانی شکل‌دهنده به تمدن اسلامی است. مقریزی با دو اثر «درالعقود الفریده» و «المقفی الکبیر»، دو سطح متفاوت از ثبت داده‌های فرهنگی را پیش می‌برد: «درالعقود» به‌عنوان اثری نزدیک‌تر به «حافظه معاصران» و ثبت تجربه زیسته جامعه قرن نهم، بیشتر حامل داده‌های مردم‌شناختی، اقتصادی، اخلاقی و سبک زندگی است و از خلال تراجم، نشانه‌های روشن‌تری از زندگی عمومی، مناسبات طبقاتی، کار و حرفه، گرانی و قیمت‌ها، مناسک زیارت و نیز الگوهای دینداری روزمره را انتقال می‌دهد.^۳ در مقابل، «المقفی الکبیر» با دامنه تاریخی-جغرافیایی وسیع‌تر و تمرکز پررنگ بر رجال دولت‌ها، برای تحلیل «سیاست فرهنگی» و سازوکارهای قدرت در مصر-به‌ویژه در نسبت با دولت‌های اخشیدی، طولونی و فاطمی-کارآمدتر است و از خلال شرح احوال صاحب‌منصبان، امکان بررسی ساختار اداری، آیین‌های دربار، تصمیم‌سازی فقهی-سیاسی و روابط خارجی را فراهم می‌کند.^۴ وجه تمایز فرهنگی این دو اثر را می‌توان در «نقطه کانونی داده‌ها» دید. در «درالعقود»، داده‌های فرهنگی اغلب در قالب توصیف مستقیم یا نیمه‌مستقیم وضعیت اجتماعی و تجربه‌های ملموس (فقر، بحران، اخلاق عمومی، جایگاه صوفیه، مناسک زیارت، و نیز حضور زنان در شبکه حدیث) ظهور می‌یابد و بدین‌سان قابلیت بیشتری برای استخراج شاخص‌های مردم‌شناختی و جامعه‌شناسی تاریخی دارد.^۵ در «المقفی»، داده‌های فرهنگی بیشتر از مسیر «سیاست، نهاد و گفتمان» به دست می‌آید. ثبت خطبه‌ها، نامه‌ها و اقوال رسمی، گزارش مناسبات میان مذاهب و

۱. همان، ص ۳۲۶، ۲۸۴، ۲۴۲.

۲. همان.

۳. مقریزی، *درالعقود الفریده*، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۳۰۳-۳۳۶، ۳۳۲، ۳۴۴.

۴. مقریزی، *المقفی الکبیر*، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۷-۱۰.

۵. مقریزی، *درالعقود الفریده*، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۲۲۶-۲۲۸، ۲۳۶-۲۳۷، ۲۴۴، ۳۴۳-۳۴۴.

مشارکت فقیهان در تصمیم‌های کلان، و نیز بازنمایی وضعیت اقلیت‌های دینی در قالب سیاست‌های دولت‌محور، نشان می‌دهد که مقریزی به فرهنگ نه فقط به‌مثابه سبک زندگی، بلکه به‌عنوان «سامانه مشروعیت و نظم اجتماعی» می‌نگرد. از منظر روش‌شناسی، مقریزی در هر دو کتاب، مزیت مهمی را برای مطالعات فرهنگی فراهم می‌آورد. پیوند دادن «شرح فرد» با «روایت نهاد»؛ یعنی شخصیت‌ها صرفاً موضوع توصیف نیستند، بلکه حامل نقش‌های اجتماعی و نهادی‌اند. ثبت گفت‌وگوها، اقوال مختلف درباره موضوعات حساس (مانند نسب و مشروعیت)، و نیز ارجاع به منابع خاص و گاه مفقود، نشان‌دهنده دسترسی مؤلف به سنت‌های متنوع و ظرفیت بالای «المقفی» در بازسازی تاریخ فکر و فرهنگ سیاسی است. در عین حال، محدودیت‌هایی نیز قابل مشاهده است؛ چون «المقفی» عمدتاً به رجال رسمی می‌پردازد، «فرهنگ عامه» در آن کمتر برجسته می‌شود و داده‌های مردم‌نگارانه بیشتر به‌صورت اشارات پراکنده می‌آید؛ در حالی که «درالعقود» به دلیل جامعه‌هدف نزدیک‌تر و محوریت «حافظه معاصر»، امکان رصد لایه‌های اجتماعی فرودست و میان‌رده را بیشتر فراهم می‌کند.

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی موردی دو اثر تراجم‌نگارانه مقریزی نشان داد که «درالعقود الفریده» و «المقفی الکبیر»، دو مسیر مکمل برای انتقال داده‌های فرهنگی - اجتماعی مصر ارائه می‌کنند. نخست، مسیر «فرهنگ زیسته» که در «درالعقود» پررنگ‌تر است و از خلال توصیف مناسبات اجتماعی، بحران‌های اقتصادی، سبک زندگی، نقش صوفیه، اخلاق عمومی و مشارکت علمی زنان، تصویری نزدیک‌تر از حیات روزمره و پویایی اجتماعی مصر مملوکی به دست می‌دهد. دوم، مسیر «فرهنگ نهادی - سیاسی» که در «المقفی الکبیر» برجسته‌تر است و از رهگذر تحلیل نقش رجال در رخدادها، ثبت اسناد گفتاری و نوشتاری (خطبه‌ها، نامه‌ها)، و گزارش تعاملات مذهبی و روابط خارجی دولت‌ها، زمینه مطالعه سیاست فرهنگی و سازوکارهای مشروعیت در تاریخ مصر را فراهم می‌کند. برآیند این مقایسه آن است که تراجم‌نگاری مقریزی ظرفیت تولید «تاریخ اجتماعی مبتنی بر داده‌های انسانی» را دارد؛ زیرا به جای تقلیل تاریخ به سلسله رخدادهای سیاسی، شبکه‌های انسانی، نهادها و دگرگونی‌های فرهنگی را در مقیاس محلی و فرمانطقه‌ای آشکار می‌سازد. از این رو، انتخاب این دو اثر برای مطالعه انتقال داده‌های فرهنگی، انتخابی روشمند است. «درالعقود» به دلیل تمرکز بر معاصران و ثبت تجربه‌های ملموس، برای جامعه‌شناسی تاریخی زندگی روزمره مناسب‌تر است؛ و «المقفی» به دلیل پوشش رجال دولت‌ها و پیوند دادن تراجم با سیاست و نهاد، برای تحلیل فرهنگ سیاسی و نظم اداری مصر کارآمدتر می‌باشد.

منابع

- ابن تغری بردی، یوسف بن عبدالله (بی تا). *النجوم الزاهرة*. مكتبة الشاملة، ج ۱۴.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (بی تا). *الدرر الكامنة فی أعيان المائة الثامنة*. بیروت: دارالجيل.
- ثعالبی، عبدالملك بن محمد (بی تا). *یتيمة الدهر فی محاسن أهل العصر*. بیروت: دارالکتب العلمية.
- جلیلی، محمود (۱۳۸۵ق). *درر العقود الفريدة فی تراجم الأعیان المفيدة للمقریزی*. المجمع العلمي العراقي.
- رابینسون، جیس (۱۳۹۲). *تاریخ نگاری در اسلام*. ترجمه مرتضی الویری. تهران: انتشارات سمت.
- سخاوی، شمس الدین (بی تا). *الضوء اللامع لأهل القرن التاسع*. بیروت: دار مكتبة الحياة، ج ۱.
- سعیدونی، معاویه (۱۴۳۱ق). *دور الوقف فی الحفاظ علی التراث العمرانی*. مجلة الأوقاف، ۱۰(۱۹).
- صفدی، خلیل بن ایبک (۱۴۲۰ق). *أعیان العصر وأعوام النصر*. محقق محمد علی بیضون. بیروت: دارالکتب العلمية.
- غزی، نجم الدین محمد بن محمد (۱۴۱۸ق). *الکواکب السائرة بأعیان المائة العاشرة*. بیروت: دارالکتب العلمية.
- غلامی دهقی، علی (۱۳۹۱). *اقتصاد، جامعه و مدیریت در تاریخ نگری مقریزی*. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فاتحی نژاد، عنایت الله (بی تا). *اسامه بن منقذ*. در: دایره المعارف اسلامی. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- قُثمی، متعب بن حسین (۱۴۳۶ق). *الدرر العقود الفريدة فی تراجم الأعیان المفيدة للمقریزی*. جامعة أم القرى العلوم الشرعية و الدراسات الإسلامية.
- قزوینی نظم آبادی، محمد (۱۳۹۶). *پژوهشی در فرهنگ نامه های تاریخی عصر ممالیک با تکیه بر انگیزه، روش و منابع این آثار*. پژوهش های تاریخی، اجتماعی و سیاسی، شماره ۱.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (۱۴۰۷ق). *المقفی الكبير*. محقق محمد الیعلوی. بیروت: دارالغرب الإسلامي، ج ۱-۲.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (۱۹۹۵م). *درر العقود الفريدة فی تراجم الأعیان المفيدة*. محققان عدنان درویش محمد مصری. دمشق: وزارة الثقافة، ج ۱-۲.
- ملایی توانی، علیرضا (۱۳۸۸). *اصول و مبانی سرگذشت نگاری: ملاحظات دربارہ روش شناسی زندگی نامه نویسی*. *تاریخ نگری و تاریخ نگاری*، ۱۹(۳).
- الیعلوی، محمد (۱۴۱۲ق). *ملاحظات حول تراجم الأندلسیین فی کتاب المقفی للمقریزی*. *دراسات أندلسية*، العدد ۷، ص ۳۷-۴۳.